

Brukenthal Sámuel báró erdélyi szász öröksége

Roth, Harald: Samuel von Brukenenthal – Administrator einer fernen Provinz. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 52. Jg, 2003. 4. H. 372–375.

Lapping, Christine: Die Sammlungen des Baron Samuel von Brukenenthal. = Uott, 376–383. p.

Samuel von Brukenenthal (1721–1803) halálának 200. évfordulóján az erdélyi szász múlt egyik legjelentősebb képviselőjének (1762-től Erdély kancellárja, 1774–1787 között kormányzója) alakját idézhette az utókor – életrajzi-kortörténeti kiállítással, tudományos tanácskozással, a nagyszzebeni Brukenenthal-gyűjtemény újramegnyitásával. Brukenenthal kora: a Bécs által közvetlenül kormányzott koronataratomány időszaka, amelyben a szász Nemzet tanult polgárfiai számára is megnyílik az út a társadalmi emelkedés és a politikai szerepvállalás felé. Brukenenthal Sámuel két öccsével együtt, az 1791-ig Nagyszzebenben székelő, a bécsi udvari kancellária alá tartozó Kormányzóság (Gubernium) hivatali ranglétráján indul felfelé, miközben nemességet nyert királybíró atyja: Michael Breckner nemesi előnevét veszi fel polgári névként. Tehetségével, kiegyensúlyozott személyiségével, diplomáciai készségével elnyerve Mária Terézia kegyét, Sámuel jut a legmagasabbra, utóbb báróságot is nyer. Sikere annál imponálóbb, mivel maga az egységesen ágostai hitvallású szász nemzet nem igazán várható kivételes elbánást a katolikus Habsburgok részéről. Brukenenthal Sámuel szereplésével egy időre mégis megszakadt a magyar rendek kikerülhetetlen elsőbbsége a legmagasabb erdélyi posztokon.

De talán mégis a német anyanyelvi kultúrában gyökerező szászság képviselőjének erősebb lojalitására számítanak Bécsben ez idő tájt, amikor átfogó intézményi reformokat tűznek ki Erdély számára. Brukenenthal valóban lojális, ugyanakkor körültekintő és végtelenül becsületos hivatalnoknak bizonyul (ha vérbeli politikusnak nem is). Személyében az erdélyi rendek szívós ellenállása során igazán megszenvedi a felelősség éveit. Jellemző a korszakra az úrbér-reform kisiklása. Egyebekben a bécsi reformok az ősi szász kiváltságokat éppúgy nem kímélik, mint a magyar vagy a székely nemzetét. Különösen nem II. József birodalmi reformpróbálkozásai, amelyek érintették Erdélyt is: közigazgatási reform, a letelepedési kiváltság megszüntetése stb. A szászságot csak a nevezetes nyelvredelet nem sérti különösebben. A jozefinista törekvések diktatórikus vonásait tekintve talán Brukenenthal becsületére válik, hogy II. József végül is megválnak tőle mint erdélyi kormányzótól. A magyar rendek még így is vádaskodnak ellene – a szászság javára tanúsított állítólagos elfogultsága, sőt, anyagi nyereségvágyból fakadó hivatali visszaélés miatt. Ilyen irányú különböző pereiben kevéssel halála előtt mentik fel az igaztalan vádak alól.

Brukenthal politikai pályájának végérvényes összegzése ma még várat magára. Egyértelmű megbecsülés övezi ezzel szemben egész aktív pályájára kiterjedő műgyűjtő tevékenységét, melynek eredménye a nagyszzebeni Brukenenthal Múzeum máig fennmaradt anyagában ölt testet. Brukenenthal Sámuel fiatal éveiben kezdi megalapozni a 17,5 ezer darabból álló (zömmel római és erdélyi helyi eredetű érméket magában foglaló) éremgyűjteményt, amelynek értéke a Múzeum megnyitása idején nagyságrendileg és tartalmi összetételében mindjárt a bécsi Burg gyűjteménye után következett. A hasonló nagyságrendű könyv- és kéziratanyag (közel 16 ezer kötet, 340 főlíó kötet) gyűjtése is viszonylag korai eredetű. A könyvtár összetétele a felvilágosodás korának enciklopédikus igényét s egyúttal a gyűjtő bibliofil hajlamát tükrözi; a kéziratgyűjtemény súlypontjában Erdély-helytörténeti dokumentumok állnak. A Brukenenthal gyűjtemény legismertebb, leglátogatottabb részlege egyébként a kép- és grafikai tár, amely 16–18. századi németalföldi, olasz, német, illetve 18. századi osztrák (bécsi) alkotók munkáit sorakoztatja fel (mintegy 2 ezer mű); általában kismesterek csendélet-, táj- és portréábrázolásairól van szó. A mű-

vészeti gyűjtemény láthatólag európai kitekintésű akar lenni, és mellőzi az erdélyi honi – amúgy sem élénken virágzó – művészet alkotásait. Ezzel szemben szinte csak erdélyi leletekből áll a 2,5 ezer egységet számláló ásványgyűjtemény, és jelentős mértékben erdélyi súlypontú az archeológiai gyűjtemény (705 db.)

Brukenthal nagyarányú beszerzéseinek finanszírozásáról tulajdonképpen nem szól a fáma. De talán egykorú források és a (nem valami bőséges) életrajzi irodalom eligazíthatna ezzel kapcsolatban. Gyűjteményei elhelyezésére és bemutatására egyébként az alapítványi formában működtetendő múzeumot is megépíttette Nagyszébenben, maga be is rendezte, és utolsó éveiben, korlátozott formában, már látogatókat fogad. 1800 körül kelt útleírások már beszámolnak itt látott dolgokról. Teljes körűen 1817-ben nyitja meg kapuit a múzeum, elsőként a Kárpát-medencében és keleti vagy déli szomszédságának területén. Brukenthal életre szóló vállalkozása szász kultúrpatrióta érzületből fakad. Támogatását élvezte természetesen más szász „nemzeti” intézmények létrehívása is, így a német nyelven játszó állandó színházé (1788). A könyvtári gyűjtemény felbecsülhetetlen értékű segítséget jelentett az erdélyi szász történeti és etnikai-kulturális örökség meginduló kutatása szempontjából. A múzeumi gyűjtés nem zárult le Brukenthal halálával, és a különböző korok különbözőképpen hasznosították az intézményt. 1948-ban természetesen államosították, a diktatúra szellemében rendezték át és egészítették ki; az épület egy részét más célra hasznosították. Ezek az állapotok csak az 1990-es évek végén szűntek meg, a helyreállítással épp csak elkészültek az évfordulóra. De még nem kapták vissza a valamikor Bukarestbe vitt 19 legnevezetesebb képet.

Most, amikor a szászsnágnak már csak elenyésző hányada található Erdélyben, a megújuló nagyszébeni Brukenthal Múzeum gyűjteményei ma elsősorban a román új nemzedékek tanuláságra szolgálhatnak, illetve növelhetik Dél-Erdély idegenforgalmi vonzeréjét. Az „idegenforgalom” keretében látogathatnak vissza az egykori szász közösség meg életben lévő képviselői és az utódnemzedékek. A korszak kutatásában bizonyosan a hazai történettudomány, illetve az erdélyi magyarság is érdekelt.

Komáromi Sándor

Német 'néptörténet' és területi revízió 1945 előtt

Wauker, Marco: 'Volksgeschichte' als moderne Sozialgeschichte? Werner Conze und die deutsche Ostforschung. = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 52. Jg. 2003. 3. H. 346–397. p.

Az ún. néptörténet (Volksgeschichte) ama történeti 'keletkutatás' terméke, amely különleges érdeklődéssel tekintett az 1918-ban német részről elvesztett vagy ettől az időponttól kezdve bizonytalanabb jövő elé tekintő kelet(-közép)-európai német etnikai szigetekre vagy szörványterületekre. Analógiásan érintette ez az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait is (itt akár már 1918 előtti indíttatásokkal), elsősorban azonban a német birodalmi vonzatú területeket fogta át – Sziléziától a Baltikumig, és a német 'népiség' ('Volkstum') civilizációs 'küldetését' hirdette, a birodalom kitaró politikai ambícióit festve alá ezzel. A 'néptörténet' első kibontakozása során, az 1920-as években egyébként 'nyelvszigetkutatás' (Sprachinselforschung) néven volt ismert. Talán legfontosabb központja lett a kérdéses területekhez egyformán közel eső königsbergi egyetem. Politikai meghosszabbítása 1933 után akarva-akaratlan a területszerző hitlerista törekvéseket, az 'élet-tér' – és a 'felsőbbrendűség' – elméletet jelentette. A legkülönösebb az, hogy a 'néptörténeti' irány képes

volt olyan, korszerű, módszertanilag sokoldalú tudományosság látszatát ölteni, amely a társadalmelemző történetkutatás ('Sozialgeschichte') élvonalába emelkedik, vagy akár a francia Annales iskola színvonalához közelít. Ezt a hírnevét megőrzi a szüzetek és szórványok teljes 1945 utáni exodusza után is, midőn, tárgyában területen kívülre válván, gyakorlata szükségképpen megszakad. De éppen ezért a bírálataira sem kerül sor mindaddig, amíg – évtizedek múltán – a kései utókor eltökélt ideológiakritikája végre fenn nem akad a módszertanán és eredményein. Az ideológiakritika első ostromát az emigráció apologetikus igyekezete még állja az 1980-as években, megőrzi helyét a tudománytörténet szöveggyűjteményeiben. De végre meghátrálni látszik a '90-es évek minden addiginál keményebb történészvitái során, amelyek a 20. századi német történész hagyomány sovén elköteleződéseivel és náci kapcsolataival a legátfogóbb formában vetnek számot. A leleplező tanulmányok egyikének a címadása közvetlenül utal a lényegre: „A kelet-kutatás fausti szerződése a náci-rezsimmal” (H. Mommsen). Ezekben a vitákban most először tisztázódik a kelet-közép-európai régiók etnológiai mítoszainak egész sora.

A 'kelet-közép-európa kutató' folyóirat elemző dolgozatának szerzője annak a meggyőződésének ad hangot, miszerint a 'néptörténeti' irány sovén ideológiai terheltségét csak a vonatkozó munkák konkrét levezetéseinek tükrében lehet tétélesen bemutatni, itt az egyszerű állítás nem elegendő a meggyőzéshez. A bizonyítás máig újra és újra lemaradt a napirendről. Ezért is a szóban forgó dolgozat jelen esetben egy adott szerző: W. Conze munkáit veszi szemügyre, ami alapján véve csak véletlenszerű választás: lehetne bárki más a korszakból, a tanulságok és következtetések hasonlóak volnának. Conze az 1930-as évek új tudósnemzedékének tagja volt, aki a 'néptörténeti' módszert elődeinél kifejtettebb formában képviselte. 1934-es disszertációját (*Hirschenhof – Die Geschichte einer deutschen Sprachinsel in Livland*) a II. Katalin idején egy livóniai (a két világháború közötti, illetve mai Lettország területén fekvő) koronabirtokon letelepített német népesség másfélszázados sorsának szentelte. Csoportjuk nyelvi-etnikai szigetet alkotott a lett népi környezetben belül, a lett jobbágy-parasztokkal ellentétben mint bizonyos kiváltságokkal rendelkező 'telepesek' közössége. A történész, viszonylag sokféle hivatalos és egyéb dokumentum bemutatása során, aprólékos gonddal tekinti át a telep 'szociál-históriáját' és gazdasági folyamatait az alapító nemzedékek közösséggé formálódásától a helyi (lett) többségi és a makro-politikai (orosz) folyamatokba való bekapcsolódás állomásain át a migrációs felbomlás, az etnikai és szociális keveredés korszakáig. A telepes kiváltságok fokozatos felszámolódása, a közösség bomlása irányába mutató legfontosabb környezeti esemény: az oroszországi jobbágyfelszabadítás.

Egyszóval, az egykorú disszertációban reáliákban gazdag, sokoldalú bemutatással van dolgunk. Mindeközben azonban a közösség bonyolult viszonyait a szerző minden vonatkozásban leegyszerűsíti és idealizálja: a disszertációt félreérthetetlenül az etnikai vezérmotívum uralja; a bemutatásban a kiváltságokra épülő telepes öntudat tisztán 'német' etnikai öntudattá lényegül át; telepes közösség mentalitása teljesen homogén, szelleme kikezdetlenül 'egészes', egyes egyedek elvándorlása nyomán csak még inkább 'letisztul'; anyanyelvi identitása története során mindvégig sértetlen; természetes népszaporulata biztos főlényel haladja meg a lett falusi környezetét stb. Conze tulajdonképp egyfelől a felvonultatott dokumentumok tömegével a bemutatás teljességének a látszatát kelti, másfelől hamis egyoldalúsággal általánosít, illetve van egy sor olyan állítása is, amelyeket semmilyen tárgyszerű hivatkozással sem támaszt alá (így például a népszaporulati főlényt), bizonyos mozzanatokat pedig, amelyek egészükben zavarnák az idealizált képet, úgyszólván elhallgat, eltagad. Az ezekre vonatkozó adatok gyakran ugyanazokban a forrásokban fellelhetők, amelyeket egykorú szerzőnk maga is használt, csak éppen sze-

lektív formában hasznosított. A mai elemző taglalja a dolgozat félreérthetetlen aktuálpolitikai üzenetét. Nem egyéb ez, mint a népi szórványokkal operáló hagyományteremtés az egykorú politikai beleszólás lehetősége érdekében – ama történelmi szerepkör korszerű megújításaképpen, amely végleg kicsúszott a 20. századra megfogyatkozó, előregedő balti-német arisztokrácia kezéből. A dolgozat mondandója jól behelyettesíthető az 1930-as évekből lett belpolitikai küzdelmekbe, a II. világháború fronteseményei pedig (1941/43: hitleri hódítás) egyelőre igazolni látszanak a helyi német reményeket.

A Conze-féle disszertáció aktuálpolitikai irányultsága még lehetett többé-kevésbé ösztönös. Semmiképp sem mondható ez el a litván agrártörténetnek szentelt habilitációs értekezéséről, amelynek megírását még be sem fejezi teljesen, amikor Németország háborúba lépése nyomán egyszerre csak fontosnak tartja elkészült részének mielőbbi közzétételét (*Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*, 1940). Ebben a családnagysággal arányosított jobbágytelek-méret német szokásjogának (vele a magasabb és egyenlethebb termelékenység) keleti irányú elterjedését vizsgálja litván területen, illetve elakadását fehérórosz vidékeken (a 16. század végétől) – a forráskezelés itt még az előbbinél is önkényesebb fogásaival. A megállapítások, következtetések a német civilizációs küldetés és sikeres litván befogadásának kiemelését, sőt: a nyugati kereszténység erényeinek dicséretét, egyszersmind – a fehérórosz példán – a szláv civilizációs deficit és alkati alsóbbrendűség szemléltetését szolgálják. Ezt a munkát egyébként lengyel történészek közvetlenül 1945 után, függetlenül attól, hogy az etnológiai hasonlításban lengyelek nem szerepelnek, alapos kritikának vetik alá. H. Lowmiański egykorú bírálatában például rámutat: a litvánország területei mögött települt fehéróroszok viszonyait realisabb volna az európai összekötő utaktól mért távolság jegyében szemlélni, mielőtt etnikai ítélkezésekbe bocsátkoznánk. Akkor mindez azonban rejtve marad a német és a nemzetközi tudomány előtt, amely csak napjainkban kezd véget vetni W. Conze és képviselőiben más, egykorú 'néptörténet'-kutatók tartó tudományos mítoszának.

Komáromi Sándor

A Balkán elfeledett „kis népei”

*Dérens, Jean-Arnault: Les „petits peuples” oubliés des Balkans.
= Le Monde diplomatique, 50. vol. 2003. 592. no.*

(A szerző újságíró Belgrádban. Ismert a jugoszláv-kérdésről írott könyve Catherine Samaryval együtt: „Conflicts yougoslaves de A a Z”, 2000.)

Több mint tizenkét éve, 1991. június végén nyilvánította ki Horvátország és Szlovénia függetlenségét. Az azóta végbement események után ki mondható győztesnek, és ki vesztesnek? A horvátországi háborútól a makedón konfliktusig tartóan a torbok, a vlachok, a rutének, a romok nevezhetők az elfeledett áldozatoknak. A Horvátország függetlenségéért vívott 1991. őszi szlavóniai vérfürdőben nemcsak szerbek és horvátok veszték oda.

A XVIII. század közepén, Mária Terézia uralkodása idején rutének és ukránok érkeztek a Balkánra, akik földműveléssel foglalkoztak, az elhagyott török birtokokat foglalták el, megőrizték unitus vallásukat, vagyis görög katolikus voltukat. A Vukovártól mintegy tíz kilométerre lévő Petrovci rutén lakosainak egy része a horvátokkal el tudott menekülni, másik részük a szerb hadseregben kényszerült katonáskodni. 1998 januárjában ismét horvát fennhatóság alá került Vinkovci és környezete, ekkor a horvátbarát rutének visszatértek, a többiek pedig elmenekültek a Vajdaságba.

Valamennyi jugoszláviai háborúnak megvoltak a fentihez hasonló esetei. Az első áldozatok azok a bosnyákok voltak, akik vegyes házasságból származóan nem keveredtek nacionalista politikai konfliktusokba. Egy idő után a szarajevói Nacionalista Iszlám Párt erőltette a lakosság homogenizációját. A koszovói albánok is megfélemlítettek arról, hogy 1981-ben a lakosság tíz százaléka különféle egyéb nemzetiségű volt: török, roma, bosnyák, stb. Az 1999-es nemzetközi protektorátus idején a romokat és „egyiptomiakat” a szerbekkel való cinkosság vádjával folytonosan etnikai tisztogatással sújtották. A háromnyelvű törökök gyakran kényszerültek albánnak vallani magukat Koszovóban. De így védekeztek a romok és ashkallik is az albánokkal szemben – változó sikerrel. A bosnyákok és a szerbhorvát nyelvű horvátok, valamint a gorancik nyelvi okokból asszimilálódtak a szerbekhez.

A nyelvi, vallási, etnikai mozaikokat mutató Makedóniában is megismétlődött a koszovói helyzet 2001 februárjában, amikor a makedón erők és az albán gerillák összecsaptak. Megfélemlítettek a törökökről, romokról, szerbekről, vlahokról és a torbnak nevezett muzulmán makedónokról. A törökök és a torbok, a lakosok 3-4%-a, az iszlám hívő albánok erőszakos asszimilációjának lettek kitéve. A véres balkáni események mindenütt nacionalista homogenizálásba torkollottak. Az 1918 óta ismert kérdés újra meg újra fölmerült: a sokszínű mozaik képére emlékeztető Balkánon ki garantálja a kis népek jogait?

1992-ben Francois Mitterrand tanácskozást nyitott „Európa és a törzsek” címmel, amely rögtön fölvetette a terminológiai okfejtéseket: vajon a balkáni népek, a ’törzsek’ primitívebbek, vadabbak-e másoknál? De a ’nép’/’nemzet’/’etnikum’ megnevezések tartalma is újra napirendre került. A jugoszláv rendszer, föderatív voltából következően megkülönböztetett ’államalkotó népeket’ mint a szerbek, horvátok, szlovének, makedónok, montenegróiak, és az 1960-as évek végétől a muzulmánokat, akik nem rendelkeztek ’nemzeti szülőfölddel’, továbbá a ’másutt élő’ népeket, úgy mint olaszokat, magyarokat, albánokat.

A ’kisebbség’ megnevezést nem demográfiai, hanem jogi értelemben használták. A kisebbségek csak holmi, a többség által „átengedett” joggal bírtak. Márpedig az összes balkáni nacionalizmus a földrajzi/politikai/kulturális egyyvé tartozást népszerűsítette. De mi is a ’nemzet’ vagy ’nép’ a Balkánon? A nyelvi, felekezeti hovatartozás folytonosan változik. Az érvelés azonban a török Fényes Porta korszaka óta létezik. Akkor a török szultán által elismert, ortodox vallás alá igyekezett sorolni magát mindenki. Később, 1872-ben, a II. Konstantinápolyi Zsinat tiltakozott ez ellen, az etnikumokat támogató eretnkség ellen.

Évszázadokon keresztül a Balkán népei változatos összetettségben éltek. A modern nacionalizmusok támadják a többnyelvűséget mondván, hogy a nyelv az identitással áll kölcsönhatásban, mely azután állam és területi követeléshez vezet.

Az új államok képviselői szívesen utánozzák a nyugati nemzetállamokat, a nemzetet tág értelemben etnikumnak tekintik, egy vallási közösséget feltételezve, s egy egységes nemzeti nyelvet. A nemzeti identitást rendszerint néhány ismérvvvel jellemzik, így lesznek azután a muzulmánokból nemzeti kisebbségek.

Ha az állam politikai legitimitásának nincsenek ethno-nacionalista alapjai, a ’nemzeti kisebbség’-nek nincs irányultsága. A balkáni háborúk során az államhatárokat meg akarták feleltetni a nemzet álmában élő földdel, így született meg Nagy-Szerbia, Nagy-Albánia, Nagy-Bulgária eszméje. Ráadásul ezek a nacionalisták természetes határokat emlegetnek, és szívesen emlegetnek ’etnikai Albániát’ Nagy-Albánia helyett, megfélemlítettek arról, hogy az albánok évszázadok óta más közösségekkel is megosztják a földet.

Az arumének, földrajzi szétszórtságuk következtében nem táplálhattak területi követeléseket. Még a széles, ottomán Makedóniában a különböző keresztény népek közötti harcot vívtak nemzeti identitásuk meghatározásáért. Az 1913-as megosztás jelei már ekkor körvonalazódtak. Az ottomán példa birodalmi volt: a mindenható központi hatalom garantálta a társadalmi egyensúlyt. Az itt kibontakozó nacionalizmus, a korai szerb parlament, a politikai modernizmus jegyeit hordozta magán. A titóista rendszerben az egyes közösségek hűségét a protekcionizmussal vásárolták meg. Slobodan Milošević is – vagy tíz éven át – tudta tartani az egyensúlyt az etnikumok elismerésével, s a szerb nacionalizmus határokön kívül tartásával. A balkáni válság egyik paradoxona éppen az, hogy Szerbia volt a legtöbb kultúrát/etnikumot fölvonultató államok egyike. Vajdaság példája meg azt bizonyítja, hogy a többetnikumú térség semmivel sem törekenyebb, mint az egyetnikumú: a háborúba sodródást a központi hatalom és a különböző közösségek közötti kapcsolatok válthatják ki.

Tény, hogy a többetnikumú helyeken, a többpártrendszer politikai ütökártyaként használja az etnikumok kérdését. Bosznia a legjobb példa erre, ahol az 1990-es, többpárti választáson a három nacionalista párt, az iszlámoké, a szerbeké és a horvátoké nagyjából annyi szavazatot kapott, mint ahány embert ténylegesen képviseltek, míg a lakosság egyharmada a nem nacionalista pártokra szavazott. Azóta sem tudott semmiféle politikai program lényegesen változtatni a szavazatok ilyen megosztásán.

Az identitást támogató titóista modell a föderáció szétesésével szilánkokra hullott. Az utódállamok minden legitimitásukat nemzeti karakterükből vezetik le. Horvátországból ezért távoztak a szerbek. Makedóniában majdnem polgárháború tört ki; a 2000. októberi „demokratikus forradalom” ismét előtérbe helyezte a szerb nemzetállam alkotmányát. Szerbia és Montenegró szétválása egyúttal az utolsó jugoszláv föderáció fölbomlását is jelentené, s Szerbia függetlenné válhatna. Ebben a helyzetben vajon egy- vagy többnemzetiségű orszákként határozná-e meg magát? Egyáltalán: a balkáni államok politikai legitimitásuk eredőjét meghatározhatnák-e másképp, mint ethnonacionalista alapon? Azt mondják, hogy a túlélés szempontjából egyedül a nemzetállam életképes, s ennek az alkotmánya kikerülhetetlenül a társadalmi fejlődés egyetemes törvénye. Máskülönben a kis népek, az elfelejtett kisebbségek fizetnének ismét meg a felmerülő területi vitákért.

Kakasy Judit

Vándorszeminárium a szlovák–magyar történeti megbékélés szolgálatában

Vörös, Ladislav: Otázky súsedstva v strednej Európe v procese európskej integrácie. Príklad slovensko-maďarských vzťahov. = Slovenské štúdie, 2003. 1–2. no. 67–69. p.

Számos francia és német, illetve magyar és szlovák tudományos intézmény/egyetem közreműködésével rendezte meg az Office franco-allemand pour la jeunesse és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 30 francia, német, magyar és szlovák doktorandusz számára vándorszemináriumát a szlovák–magyar kapcsolatok történetéről. A tíznapos (öt nap előadások+öt nap tanulmányi kirándulások) rendezvény 2002 áprilisában zajlott Szomolányban, Pozsonyban, Dunaszerdahelyen és Esztergomban. A résztvevők sokféle szakmát képviseltek, úm. történészekét, etnológusokét, politológusokét és

szociológusokét, aminek köszönhetően az előadásokat kísérő vitában többféle megközelítés és érvelés kaphatott hangot.

Az előadások hat szekcióban hangzottak el, úm.:

- Az első blokkban az elméleti kérdések voltak napirenden. Így részint a kérdéskör alapfogalmainak (nemzet, nemzetiség, etnikum, kisebbség), részint pedig a benne végbemenő folyamatoknak (az identitás alakulása nemzeti, regionális, területi, helyi stb. szinten) értelmezési lehetőségeiről folyt a nézetcsere.
- A második szekcióban az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének bonyolult folyamatai bemutatása körül hangzottak el érvek és ellenérvek. Különösen azok a gyors változások kötötték le a résztvevők figyelmét, amelyek következtében az egyik nemzet elvesztette, a másik elnyerte az uralkodó nemzeti státust, s hogy ez milyen magatartásformákat (elfogadás, közömbösség, elutasítás) involvál.
- A harmadik csoportban tárgyalták a második világháború és a rá következő kommunista korszak kártevéseit a Kárpát-medence interetnikus kapcsolataiban és kisebbségi politikáiban.
- A negyedik csoportban a résztvevők azzal foglalkoztak, hogy a szlovák közvéleményben miként alakult a magyarok és Magyarország megítélése a 20. század folyamán, illetve hogy milyen sztereotípiák, politikai mítoszok keletkeztek és terjedtek el e téren.
- Ötödjére a szeminárium jogi kérdéseket tárgyalt (a kisebbségvédelem jogi alapjai és szervezetei napjaink Európájában).
- Végül a hatodik szekcióban ugyancsak jogi kérdések szerepeltek a napirenden, nevezetesen a szlovák–magyar viszonyt szabályozó 20. századi szerződések és megállapodások.

A csoportok mindegyikében elhangzott előadások kivétel nélkül nagy érdeklődést keltettek, s ugyancsak kivétel nélkül szenvedélyes, de tárgyyszerűsége törekvő viták kísérték őket. (A szeminárium teljes francia és német nyelvű anyagát Hamburgban várhatóan ki fogják adni.)

Ez a szeminárium is arról tanúskodott, hogy az érdemi tudományos viták és eszmecsere-k módosítással hozzá lehet járulni a legmagasabb nemzeti és nemzetiségi ellentétek lebontásához is. Csak éppen nem szabad megállni ezen az úton, hanem folyamatosan haladni kell rajta. A résztvevők tudatában – természetesen – a francia–német történeti megbékélés példája képzett fel, amely a szlovák–magyar viszonyoknál Európa számára meghatározóbb viszonylatok értékelésében tudott közös nevezőre jutni, illetve megoldást találni.

Futala Tibor

Az ukrán nacionalizmus forrásai

*Jánošík, Peter: Pramene ukrajinského nacionalizmu.
= Slovenské pohľady, IV. r. 2003. 11. no. 104–110. p.*

A nacionalizmus a huszadik század végének egyik legjellegzetesebb politikai jelenségévé vált. A harmadik világ, a volt Szovjetunió utódállamai, de még az iparilag fejlett országok sem mentesek tőle. A jelenség így a tudományos és a politikai élet homlokterébe is bekerült.

Megnyilvánulásai, tetteik alapján a volt Szovjetunió utódállamai a mély szociális-etnikai és politikai krízis miatt veszélyforrást jelentenek. Történelmi tények igazolják, hogy a nemzetközi kapcsolatok kiéleződése mindig elválaszthatatlanul összekapcsolódik azok szociális-etnikai és politikai tartalmával.

A nacionalizmus olyan változásokat idéz elő, melyek mentén az adott terület hatalmi és intellektuális elitjének pozíciói megváltoznak.

Ukrajna keleti részén, mely évszázadokon keresztül az Orosz Birodalom fennhatósága alá tartozott, a nacionalizmusnak nem volt társadalmi bázisa. Ennek oka a nyelvi rokonság, az azonos vallási felekezethez tartozás, illetve az, hogy az orosz és ukrán kulturális tradíciók szervesen kiegészítették egymást. Ebből kiindulva a nép számára az elsődleges kérdés nem a nacionalizmus, hanem a szociális-gazdasági gondok enyhítése volt.

Az ukrán nemzeti nacionalizmus mint lokális ideológia, csak az első világháború után alakult ki Halicsban (Kelet-Galíciában). A halicsiak más nyelvűek, vallásúak voltak, eltérő testi-pszichikai, faji jellemvonásokkal rendelkeztek, de hasonlítottak az ukránokra.

Az első világháború után a lengyel fennhatóság alatt élő halicsiak megismerték a nemzeti elnyomást. A lengyel–ukrán ellentét kiéleződésében szerepet játszott a német hírszerzés is, amely a lengyeleket a nemzetiségek elnyomásával vádolta. Ebben a helyzetben kezdte el hirdetni követőinek élén D. Doncov az ukránokkal való faji közösséget, és ezen az alapon az „összertartozási nacionalizmust”.

Az első világháború hatására Európában a liberalizmus elveiből való kiábrándulás volt megfigyelhető, szintúgy az ukrán területeken, ahol a liberalizmust mint eszmerendszert okolták az ukrán államiság elmaradásáért 1917 és 1920 között. Ezen ideológia társadalmi bázisát a lengyel fennhatóság alatt élő elkecsereedett halicsi parasztok alkották, akik ebben látták az önálló államiság megteremtésének lehetőségét.

A halicsiak nacionalista szervezetei 1929-ben felvették a kapcsolatot az Ukrán Nacionalisták Szervezetével (OUN), és fegyveres alakulatokat hoztak létre.

A közös szervezet 1939-re Mussolini és Hitler sikereinek hatására a fasizmus és a nemzeti szocializmus eszmerendszerének büvkörébe került. Meg kell említenünk, hogy az OUN nem tudott széles néptömegeket maga mellé állítani – politikai értelemben marginális csoportnak számított, Ukrajna területén nem rendelkezett széles támogatottsággal.

Az ukrán nacionalisták együttműködésben álltak a német hitleristákkal. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) faji tisztogatásokat követett el, válogatás nélkül mészároltak le a faji alapon lengyeleket, zsidókat, fehéroroszoikat, romákat, sőt ukránokat is, ha azokról kiderült, hogy lojálisak voltak a szovjethatalomhoz.

Az 1940-es években az OUN kétfelé szakadt a vezető pozíció betöltése kapcsán kialakuló szervezeten belüli dominanciaharcban Mel'nikov és Bandera között. Nem sokkal később további kisebb csoportok is önállósultak.

A második világháború végén, 1945 májusában a Bandera vezette szárny már azt deklarálta, hogy a háború kirobbanása óta ádáz ellenfele a hitlerizmusnak, és számtalan partizánakciót hajtott végre a német katonák ellen.

A németekkel való kollaborálás vádjával kapcsolatosan a visszaemlékezések azt hangsúlyozzák, hogy feladatuk a szovjetekkel és a németekkel szemben is a honvédelem volt. Ennek során stratégiaileg tettek meg néha lépéseket a végső cél érdekében. A németek 1943 után tonnaszámbra kezdték ellenszolgáltatás nélkül saját céljaira elszállítani az ország ásványkincseit, mezőgazdasági termékeit.

Megkezdődött a tevékenységüket tartalmazó dokumentumok megsemmisítése vagy meghamisítása 1929-ig visszamenőleg, sőt több visszaemlékezés is megjelent, amelyek szerzői a németek elleni heroikus küzdelmüket emelik ki.

A második világháború után, az új nemzetközi viszonyok között az OUN tagjai és szimpatizánsai elvetették korábbi nézeteiket, a liberalizmus és a demokrácia kivívását jelelték meg célul. A szervezet belső bomlásnak indult, az 1950-es évekre több platformra szakadt, és gyökeretelenné vált a társadalomban.

A nacionalizmus a szovjet éra idején sem tűnt el: a nagyarányú iparosítás hatására a városokba vándorló vidéki, gyökereiket elvesztő emberek csak az azonos nyelvi közösség keretében találták meg a helyüket.

A Szovjetunió felbomlását követően az önállóvá váló Ukrajnában a mély szociális-gazdasági válsághelyzet hatására némely politikai erő a belső problémákról való figyelemelterelés céljából újból felelevenítette a nacionalista ideológiát. Újjászületett az OUN, sőt további nacionalista csoportok is alakultak.

Lesfalvi Tibor

Lenintől Putyinig

Tanulmányok és cikkek 1994–2003.

Krausz Tamás: Lenintől Putyinig. Tanulmányok és cikkek 1994–2003. Bp. 2003. La Ventana, 201 p.

A szerző a szovjet korszak egyik legismertebb mai hazai szakértője, számos munkája, könyve és tanulmánya jelent meg már, amelyek valójában mindig a sztálinizmus témáját járták körbe, már jóval az 1989–1999-es változások előtt. A cím a korábbi egy-két munkára emlékeztető szintézist sejtet, az alcím azonban rögtön helyre is igazítja az olvasót. Válogatott tanulmányokról van szó, ezek a jelzett évek során jelentek meg a legkülönbözőbb helyeken, már csak ezért is érdemes volt, hogy egy most alakult új kiadóvállalat felvállalja ezek együttes kiadását. Krausz Tamás mindig is azt vallotta, hogy a sztálini szocializmus valójában államszocializmus volt.

Ennek a kérdéskörnek szentelődnék a kötet első, terjedelmesebb részének tanulmányai. A szerző a konkrét történeti körülményekből, de részben akár a korábbi orosz fejlődésből magyarázza a sztálini rendszer kialakulását. Nem tagadja, hogy ez a rendszer előbb vagy utóbb bukásra volt ítélve, saját maga előidézte nehézségei miatt. Az Oroszországban a rendszerváltozás óta feltárt, eddig ismeretlen dokumentumok révén mutatja ki, milyen nehéz helyzeteket tudott Lenin mesterien megoldani. Nem ködösíti el, hogy Lenin is hibázott olykor. De az újonnan előkerült írások sem módosítják alapvetően azt a képet, amely a történeti kutatások során kialakult, és amely alapvetően pozitív. Ehhez a témakörhöz tartozik a kritikusok részéről olyan gyakran emlegetett mozzanat, az oroszországi káosz felszámolására összeült Alkotmányozó Gyűlés feloszlásáról mindjárt az első nap végén. Az adott pillanatban, amikor már létezett egy magát szocialistának valló kormány, a parttalan tervezetnek – a világháború körülményei között – nem volt helye. Krausz a helyére teszi a Gulag kérdését is, és meggyőző módon határolja el a náci koncentrációs táboroktól. A sztálini szocializmus egyik jellegzetes módszereként mutatja be azt az elméletet, amelyben mindenkor és mindenben összeesküvést gyanítottak. Nagyon jó összképet ad a „sztálini szocializmusról”, a kifejezést mindig idézőjellel használja, hogy elhatárolja ezt az államszocialista kísérletet a szocializmus egyéb elképzeléseitől.

Krausz meggyőzően érvel, őt olvasva, az ember mindig teljesen igazat ad neki, legfeljebb utólag támadnak kételyei, de akkor is csak részletkérdéseket illetően. Ezek a tanulmányok valóban időtállóak.

Nem lehet ugyanezt elmondani a második részről, amely *A rendszerváltás historiográfiai következményei* címet viseli. Itt is van megszívlelendő tanulmány a ruszofóbia történelmi funkciójáról. A magyar olvasóközönség felfigyelhet erre a tanulmányra, hiszen az utóbbi évtizedekben (és nemcsak a legutóbbi évtizedben) az oroszoktól való idegenkedésnek nálunk is figyelemre méltó változatai akadtak. Krausz Tamás hozzásegít az előítéletek és főbiák leküzdéséhez. Egészében azonban ezeken a cikkeken meglátszik, hogy a jelenkor történetének a feldolgozása történész módjára mennyire nehéz. Mert a történész a befejezett folyamatokról tud utólag érdemleges ítéletet alkotni (és okosabbnak lenni, mint a történelem tényleges szereplői). Az olyan cseppfolyós időszakokban viszont, amilyen az utóbbi tízegyházy év, nehéz bármi végérvényeset kimondani. Ennek szem előtt tartásával persze érdemes ezeket a cikkeket is elolvasni, legfeljebb már olvasás közben ellenvéleményt ébresztenek. Krausz Tamás, az éles kritikus, ezt a kritikát is elbírya majd. Olvasni őt még az ellentmondásokkal is érdemes.

Niederhauser Emil

Antikoloniális nacionalizmus Írországban és Québecben: Az 1798-as és 1837–1838-as formáló hatású események

*Stevenson, Garth: Anti-Colonial Nationalism in Ireland and Québec: 1798 and 1837–1838 as Formative Events.
= Canadian Review of Studies in Nationalism, XXX. vol. 2003. 15–33 p.*

Írország és Québec néhány fontos szempontból nagyon hasonlatos egymáshoz. Mindkettő többségében Katolikus társadalom az Észak-atlanti világban, amelyet Anglia hódított meg és részben benépesített protestáns telepésekkel, valamint az első tengerentúli területek közé tartoztak, amelyeket erőszakkal vontak a Brit Birodalom fennhatósága alá. Hasonlatosak abban is, hogy egy másik Észak-atlanti nagyhatalom is nagymértékű befolyással volt rájuk: Franciaország és az Egyesült Államok, valamint hogy egy sok generáción átívelő, alkalmanként erőszakos eseményekkel tarkított politikai, gazdasági, kulturális nacionalizmust generáltak. Ma mindkettő sikeres társadalom, jól azonosítható nemzeti identitással, a nacionalizmus célja – Írország esetében az újraegyesítés, Québecben a függetlenség – máig sem teljesült be. Benedict Anderson emlékeztet, hogy a nemzeti közösségeket sokkal inkább a közös emlékek, mintsem a biológiai eredet határozza meg. A nacionalista mozgalmak egyes emberek számára a vallást helyettesítik, bár néha a kettő szorosan összekapcsolódik, akárcsak Québecben és Írországban.

A nacionalizmussal foglalkozók többsége, a modernisták relatíve új keletű jelenségnek tartják a nacionalizmust, melynek kezdetét az egyszerűség kedvéért 1789-re teszik, bár 1776 is megfelelő lehetne. A kisebbség azonban egy sokkal korábbi eredetű, szélesebb körű jelenséget lát benne, aminek az eredete lényegesen messzebb nyúlik a múltba. Ír nacionalisták állítják, hogy az írek küzdelme az angol elnyomás ellen hét évszázadon keresztül tartott.

A modernisták ezzel szemben a nacionalizmus fejlődését tovaterjedő koncentrikus körökként érzékelik, amely akár a vízbe dobott kő hullámai, egy szellemi vagy más elittől indulnak, akik megalkotják a nemzeti tudatot, majd továbbgyűrűzik a középosztály felé, és végül mobilizálja a népet mint egészet. Ha a mobilizált tömeg nagyrészt parasztokból áll, akik a földért küzdenek, akkor nagy valószínűséggel megjelenik az erőszak is, különösen akkor, ha a földeket más nyelvű etnikumú vagy vallású közösség birtokolja. Ha az

ipari munkásosztály adja a tömegbázis nagy többségét, akkor a nacionalizmus a baloldali ideológiához kapcsolódik.

Ernest Gellner szerint sokkal inkább a nacionalizmus hoz létre nemzeteket, semmint fordítva. Bár a biológiai közösség alapjain gondolkodók vitatják, hogy egy nemzet szolidáris közösség közös emlékekkel, amelyet a nacionalista mozgalmak feladata megalkotni, hogy az egyes emberek vagy népek összeforranak. Ehhez sikeresen kell leküzdeni mind a vertikális – osztálybeli vagy státusbeli –, mind a horizontális – regionális, kulturális, vallási – különbségeket.

A szerző a hét évszázados ír küzdelmet a nemzeti önrendelkezésért hozza fel példaként arra, hogy a nacionalizmus első érve az, hogy mindig is jelen volt, majd a konvencionális és revizionista történészek véleménykülönbségén keresztül mutatja be. Egyes történelmi események, amelyek részben kitaláltak és részben valóságok, és a résztvevők például különböző motivációja miatt már megtörténtük idején is kétértelműek voltak, vagy érintettek tettenek és azok jelentőségének megítélése eltér, különösen akkor, ha a vertikális vagy horizontális akadályok valamelyikét nem sikerül leküzdeni, ellentmondásosan interpretálhatók. Egy nemzet létrejötte nem egyetlen esemény következménye, még az olyan fundamentálisan formatív sem, mint 1776 az amerikaiaknak vagy 1789 a franciák számára. A történelmi eseményeknek nem feltétlenül kell sikereknek lenniük ahhoz, hogy nemzetformáló súlyuk legyen, részsikerek vagy kudarcok éppen olyan jelentőségűek lehetnek.

Az író párhuzamot von az 1798-as ír és az 1837-es kanadai lázadás között, mivel mindkettő nagyszámú embert mozgósított, szignifikáns különbségeket fedett fel a lakosságban, a katolikus egyház mindkét esetben javasolta, hogy hódoljanak be a protestáns brit uralkodónak. A külföldről várt segítség egyik esetben sem érkezett meg, így a brit csapatok könnyűszerrel érték le őket, melyet a helyi parlamentek feloszlatása követett. A nacionalizmus mindkét esetet túlélte, hogy aztán formájában és tartalmában megújulva jelenjen meg ismét.

A lázadások háttere

1798-ban Írország 5 milliónyi lakosának négyötöde katolikus volt, a protestáns kisebbség az északi Ulster tartományban koncentrálódott, bár az angol és skót gyarmatosítók letelepedésének eredményeként a XVII. században jelen volt. Ez a kisebbség megoszlott az „Ír Egyházhoz” tartozó anglikánok és presbiteriánusok között. Az előbbi csoport birtokolta a földek nagy részét, és tagjai egyenletesebben szóródtak szét az országban. Az ír nyelv hanyatlóban volt, bár több mint félmillióan még mindig csak ezt beszélték.

Kanada déli részének 650 000 főnyi népessége vallási szempontból szintén megosztott volt, minthogy legtöbbször olyan francia ajkú katolikus volt, akiknek az ősei a francia uralom alatt érkeztek, de számottevő protestáns brit kisebbségek is voltak, akiknek egy része amerikai eredetű volt, valamint ír katolikusok, különösen a két nagyobb városban. Az angol ajkúak nagy része az amerikai határ mentén élt, más néven a keleti kisvárosokban, melyek a letelepedés vonalának határvidékét jelentették. Jelen voltak még a bennszülöttek, akkori nevükön indiánok a tartomány több részében.

Mind Írország, mind Québec olyan hódított területek voltak, ahol a politikai fennhatóság az országon kívül volt, a hatalom és a javak nagy része egy angol ajkú protestáns elit kezében koncentrálódott. Az iparosodás kezdete ellenére, különösen Belfast és Montreal körzetében a lázadók nagy része földről élt. Írországban legtöbbször a földesurak birtokának bérlői voltak, míg Kanadában censitaires, akiknek a munkája és a tartózkodása a termőföldön a feudális földesúrtól vagy seigneurúrtól függött. Írországban 1778-tól birto-

kolhatott földet katolikus vallású abban az esetben, ha hűségesküt tett a koronára. 1798-ban a legtöbb földesúr protestáns volt, akik idejük nagy részét vagy teljes egészét Nagy-Britanniában töltötték. A földesurak egy része középosztálybelieknek adta bérbe a földjét, akik azt tovább adták bérbe kisbérlőknek. Kanada déli részén, ahol a seigneur-i uralom megelőzte a hódítást, még mindig sok francia földesúr élt. A Montrealt övező területeken a földek nagy részét angol ajkúak birtokolták, akiknek kereskedelmi és ipari érdekeltségeik is voltak. E régió parasztjai között számottevő ellenőrzés volt a seigneur-i rend felé. Kanada déli részének föld nélküli proletariátusa az 1828-as 28%-ról 1838-ra 38%-ra emelkedett. Írország gazdasága a XVII. század végén virágzott és növekedett, tehát a gazdasági nehézségek nem lehettek az 1798-as forradalom okai, bár megjegyzendő, hogy Wexford, ahol a legerőszakosabb cselekmények zajlottak, kivételt képezett ez alól.

Kanada esetében a gazdasági körülmények nagyobb hangsúlyt kaptak, mivel a francia ajkú parasztság alapvető terménye a búza volt, míg az angol ajkú farmerek más terményeket, zabot és burgonyát termeltek. A kor vezető gazdaságtörténésze, Fernand Ouellet bizonyította, hogy a gabonagazdaság válságban volt, mivel 1832-ben nemcsak a gabona ára, de a minősége és a mennyisége is zuhant. 1834/35/36-os búzatermés nagy részét rovarok semmisítették meg, és búzát kellett importálni. Ezzel egy időben a nyugati világot sújtó bankválság következtében az amerikai bankok felfüggesztették a készpénz kifizetéseket 1837 májusában.

Írországban a brit dominancia ellenére kétkamarás parlament működött Dublinban, melyben nagyrészt a földbirtokos elit képviseltette magát. Az amerikai események hatására 1782-ben az ír parlament függetlenségi nyilatkozatot bocsátott ki. Az ezt követő tizenhat éves időszakot a prominens parlamentáris vezető, Henry Grattan nevével fémjelzik, amikor Írországban a gyarmati elit önkormányzásának időszaka volt. A katolikusok a parlament egyik házában sem foglalhattak helyet, vagy nem tölthettek be más politikai hivatalt.

Alsó-Kanada kétkamarás törvényhozása a kinevezett törvényhozó tanácsból és a választott törvényhozó gyűlésből állt, amely sokkal szélesebb szavazókörrrel rendelkezett, és amelyben a katolikusok és a protestánsok egyaránt jelen lehettek.

A politikai elégedetlenség a Grattan-parlament alatt fokozódott Írországban, és 1791-ben olyan középosztálybeli liberálisokat tömörítő Egyesült Írek Szervezete alakult meg, akik szimpatizáltak a francia forradalommal. A szervezet eleinte a presbiteriánus Down és Antrin megyékben volt erős, de később felismerte, hogy egy sikeres nemzeti mozgalomnak Írországban fogadnia kell katolikus többséget is. Vezéregyénisége Theobald Wolfe Tone, középosztálybeli dublini protestáns volt, aki fiatalon brit párti volt, de 1789-ben állítása szerint meggondolta magát. Az Egyesült Írek vezetőjeként elérte Londonban azt, hogy bár továbbra sem tölthettek be katonai, jogi vagy adminisztratív hivatalt, de szavazati jogot kaptak a katolikusok. 1794-ben az Egyesült Írek egyesültek a Védelmezőkkel (Defenders), amely egy brit- és földesúr-ellenes mozgalom volt a katolikus parasztság körében. Vallási, regionális és társadalmi különbségek miatt ez törekeny szövetség volt, mégis mérföldkő a forradalmi helyzethez vezető úton. A következő évben az Egyesült Írek elkötelezték magukat a brit birodalomtól való elszakadás mellett. Az Egyesült Írek erősödésére válaszként az armagh-i protestáns földesurak 1795-ben megalakították a Narancs Rendet, amely egy szélsőséges jobboldali, időnként erőszakos cselekményeket végrehajtó, a katolicizmussal és az ír nacionalizmussal szembenálló mozgalom.

Dél-Kanadában a politika a főként angol ajkú gazdasági elitet képviselő Általános Kormányzó és a Törvényhozó Gyűlés közötti konfliktus körül forgott. A XIX. század elején a gyűlésben többséggel rendelkező Parti Canadien megalakult. Akkoriban a canadien

szón francia származású és anyanyelvű személyt értettek, de a parti nemcsak őket tömörítette, hanem nagyon sok angol ajkút is, így nevét Parti Patriote-ra változtatta erősítendő azt, hogy mindenki számára nyitva áll. Legprominensebb alakja Louis-Joseph Papineau volt. A Parti Patriote fokozatosan radikalizálódott, és 1834-ben elfogadtak egy követeléslistát, amely 92 követelésként vált ismertté. Angliában a Melbourne/Russel-kormány látszólag elfogadott néhányat a 92 követelés közül, de 1837-ben Russel követeléseinek elfogadásával kategorikusan visszautasította az egészet. Emiatt a Parti Patriote az Egyesült Írekhez hasonlósan, akik Fitz William mellözése miatt hasonló helyzetbe kerültek, alapvetően szeparatista helyzetet foglalt el.

Nemzetközi kontextus

Mind az ír, mind a kanadai felkelés része egy nemzetközi mozgalomnak, amely a demokráciát és a liberalizmust célozta, és amely az amerikai függetlenségi háborúval kezdődött. A vezetőiket Anthony Smith policentrikus nacionalistáknak hívta, és szimpatizált a nemzeti felszabadítási mozgalmakkal, vágya pedig egy független nemzetekből álló békés világ volt. Az ő nacionalizmusuknak kevés köze volt ahhoz az etnocentrikus xenofób változathoz, amely a XX. században oly sok bajt okozott.

Mind az Egyesült Írek, mind a Patriote-k segítséget vártak szomszédaiktól, mely lehangolóan gyengének és hatástalannak bizonyult, már ha egyáltalán volt. A kanadai és az ír lázadók alábecsülték a brit birodalomtól való elszakadás nehézségeit az amerikai és a francia forradalom sikerének fényében. Theobald Wolfe Tone 1795-ben emigrált az Egyesült Államokba miután a brit kormány felajánlotta neki a száműzetés vagy kivégzés lehetőségét, majd New Jersey-ből néhány hónap múlva Franciaországba utazott segítséget sürgetve. Bonaparte Napóleonnal is találkozott, de nem tudta rávenni arra, hogy Írországot vegye komolyan.

Lord Edward Fitzgerald 1792-ben, Franciaországban kifejezést adott a francia forradalom iránti szimpátiájának. Ezért eltávolították a hadseregből, majd négy év múlva csatlakozott az Egyesült Írekhez Írország felszabadításáért. Ezen remények ellenére a francia segítség mire 1798-ban megérkezett, már késő volt.

A dél-kanadai felkelés más földrajzi és történelmi körülmények között zajlott. Franciaország forradalmi imázsa a bonapartista diktatúra és a monarchia visszaállításával megszűnt, bár azt a második forradalom 1830-ban megszüntette, de ettől Franciaország nem lett sem a köztársaság, sem a brit birodalom ellensége. Papineau, aki harcolt az amerikaiak ellen 1812-ben, az 1820-as évek végén egyre inkább Amerika-pártivá és britellenessé vált. Az amerikaiakat természetes szövetségésüknek és barátjuknak tekintette. Amint azonban a lázongások kitörték, Martin van Buren elnök semlegességi nyilatkozatot bocsátott ki, és megtiltott minden segítséget az USA-kormányalkalmazottaknak.

Az események sora

A lázadások időpontját sem Írországbán, sem Kanadában a lázadók választották meg, sőt ezeket a cselekményeket a hatóságok tettei váltották ki. Írországbán nagyszámú francia politikai disszidentet tartóztattak le, vidéken a feszültség egyre nőtt. 1798. május 17-én az Egyesült Írek 23-ára tervezték a felkelés megindítását. Két nappal ezután letartóztatták Lord Edward Fitzgeraldot, és a fogságban behalt a letartóztatásakor szerzett sérüléseibe.

A következő néhány napban a lázadás végigseper az országon. Nyár végére a 32 megye közül 17-ben zajlottak számottevő harci cselekmények. Killdare városát harminc-

ezer felkelő szállta meg május 26-án, de a hónap végére gyakorlatilag véget is ért a lázadás, mivel Killdare-től északra Meath megyében a Tara-hegyen három nappal később a lázadók vereséget szenvedtek. Wexfordban a lázadás ekkor kezdődött. Itt sikerrel mobilizálták a katolikus parasztságot, ezért itt jobban elhúzódott, és egész Írországból a legvéresebbé vált.

Súlyos áldozatok árán elfoglalták Enniscorthy-t és Wexford városát a hónap vége előtt. Június 5-i vereségük ellenére kitartottak a Vinegar Hillen. A harcoknak június 21-én volt vége. Az innen megszökő és Carlow-nál vereséget szenvedő lázadó erők észak felé fordultak, hogy az ulsteri presbiteriánusokkal egyesüljenek, ahol július 14-ig tartottak ki. Eközben a két, főként presbiteriánus Antrim és Down megyében a felkelések június elején törtek ki, de gyorsan elfojtották őket.

A dráma utolsó felvonása a forradalmi Franciaország régen várt intervenciója volt, amelyet Humbert tábornok vezetett, és Mayo megyében a Killala-öbölben szálltak partra augusztus 23-án. Humbert serege a kezdeti sikerek és a helyi támogatás ellenére szeptember 8-án letette a fegyvert. Ír követőiket kivégezték, Wolfe Tone, aki röviddel az expedíció után szállt partra, árulásért került bíróság elé.

Kanadában, akárcsak Írországból felkelés közvetlen előzménye egy letartóztatás-sorozat volt. Azt követően, hogy a brit parlament elfogadta Russel követeléseit, a Montreal körüli megyékben tömeggyűlések kezdődtek, melyeket a Patriotes állandó központi bizottsága szervezett. Papineau és más Patriote-vezetők beszédeit hallgatta a tömeg, melynek létszáma a 12 legnagyobb gyűlésen körülbelül 25 ezerre volt tehető. Szélesebb mozgalomnak csak ezek a gyűlések voltak a látható jelei. Ezek a megyei találkozók egy delegációk találkozásában csúcsosodtak ki, melyet 6 megye küldött október 23-án St. Charles-ba. November 6-án a kormány és a Patriote-k hívei között utcai harc alakult ki, amely a rendkívüli állapot kihirdetését vonta maga után. Néhány nappal később egy névtelen levél figyelmeztetett arra, hogy egy 15–20 000 fős lázadó sereg készül megtámadni Montrealt, ezért november 16-án a kormány letartóztatási parancsot adott ki a Patriote-vezetők ellen. A kormány lépését megérezve Papineau és más vezetők a Richelieu-völgybe mentek, amely egy Patriote-erősség volt, és ahol fegyveres híveik őrizték őket. November 23-án a Patriote-k első és egyetlen győzelmüket aratták a brit csapatok ellen St. Denis-nél. Wolfred Nelson, a brit hadsereg korábbi orvosa és sebésze vezette a Patriote-erőket saját házából. Papineau elhagyta St. Denist még a harc előtt, és az Egyesült Államokba szökött, ahol utólag azt állította, hogy ez más Patriote-vezetőkkel egyetértésben történt, bár Nelson, aki októberben fogságba esett, és akinek házát lerombolták a brit katonák, később másképp nyilatkozott.

A felkelések hírére Felső-Kanada protestáns kolóniai Lyon MacKenzie vezetésével siettek a segítségükre. Az antrini és downi felkeléshez hasonlóan MacKenzie erőfeszítése is kései és erőtlen volt a másutt zajló súlyosabb felkelések megsegítéséhez. Mint-hogy a Richelieu-völgy elesett, és Felső-Kanada nem tartogatott számottevő veszélyt, ezért a másik Patriote-erősség Deux Montagnes felé fordult Montreal figyelme. A mindent eldöntő csatát december 13–14-én vívták St. Eustache-nél. Itt egy helyi fizikus, dr. Jean-Olivier Chénier vezette a lázadókat, aki hősi halált halt, mikor a brit csapatok a falura támadtak. A Papineau által kinevezett Girod-ot a helyszíntől nem messze fogságba ejtették, ahol öngyilkosságot követett el. A brit katonák a szomszédos falut is megsemmisítették, és a templomot is megszenteltelenítették. Bár később voltak kisebb fellángolások, de az 1837-es felkelésnek ez a csata vetett véget. Az Egyesült Államok területén újra összegyűlő Patriote-k, akiket már nem Papineau vezetett, élvezték a helyi lakosság szimpátiáját, és radikálisabb programot dolgoztak ki. 1838 februárját

követően titkos társaságot szerveztek, és utoljára 1838 novemberében lépték át a hárt, ahol két vereséget szenvedtek.

Vallás, etnikum, osztály és a vereség okai

Donald Creighton leírása szerint az 1837-es felkelés egy műveleti terv nélküli lázadás volt a siker legcsekélyebb esélye nélkül. Ugyanez elmondható a sokkal több emberéletet követelő 1798-as ír felkelésről is. Mindkét csoportot az amerikai példa inspirálta, de a lázadók alábecsülték a nehézségeket. Az amerikaiak hathatós külső katonai segítséget kaptak különösen Franciaországtól, sok szimpatizánsuk volt magában Nagy-Britanniában is, mint pl. Edmund Burke. Ütőképes flottával rendelkeztek, valamint az ország is túl nagy volt ahhoz, hogy azt teljes egészében meg tudja szállni. Sem az ír, sem a kanadai lázadók nem voltak képesek időzíteni a saját, valamint a kapcsolódó felkeléseket, ahogy azt Lord Durham elismerte, azt valójában a britek sietteték. Bár elméletileg mindkét felkelést egy központból irányították, mégis koordinálatlan regionális harcok sorozatává degradálódott. Írország és Alsó-Kanada egyaránt katolikus többségű társadalom volt, amely egy hivatalosan protestáns uralkodó ellen lázadt. Az ír és francia nacionalizmus későbbi fejlődésének tükrében gyanítható, hogy a katolicizmusnak volt valami köze a felkelésekhez, de a tények ennél sokkal összetettebbek.

Wolfe Tone bár a katolikusok jogaiért szállt síkra, kevés hasznot hajtott a katolikus egyháznak, sőt üdvözölte Napóleon bevonulását Rómába, amikor az elkergette a pápát. Alsó-Kanadában a lázadók vezetői között is voltak protestánsok, többek közt a Nelson testvérek és Thomas Brown. A brit állam kezdte finomítani hivatalos anti-katolicizmusát már az 1774-es québeci törvény megjelenésekor. Ezt követte néhány könnyítés és az ír katolikusokat érintő korlátozás. A XVII. században a föld alá kényszerülő katolicizmust egyre jobban tolerálták a hatóságok a XVIII. század második felében. A brit katolicizmus-ellenesség tovább enyhült részben azért, mert a Stuart-házra megsemmisítő vereséget mértek az 1745-ös skót-felföldi felkeléskor, valamint a legesélyesebb katolikus trónkövetelő, James Stuart is meghalt 1766-ban. Továbbá a brit tory-k az ország méretének növekedésével egyre inkább szereték volna besorozni a hadseregbe a katolikusokat katonának, akikre immár a franciák és az amerikaiak elleni harcokban lehetséges szövetségként tekintettek. Ha ez volt a fő motivációja a katolicizmus felé tett engedelmeknek, akkor a brit stratégia kifizetődött 1798-ban és 1837-ben. A katolikus egyház egésze a gyarmati hatóságokat támogatta, és ellenezte mind a két felkelést. Az írek esetében John Thomas Troy dublini püspök lelkipásztori körlevelet bocsátott ki, melyben elítélte a lázadást, és sürgette a behódolást a törvényes hatóságoknak. Az események Alsó-Kanadában is hasonlóképpen zajlottak, ahol Papineau már két évvel a lázadás előtt az egyházi ellenségességről panaszkodott a feleségének. Montreal püspöke, Lartigue, aki Papineau unokatestvére volt, 1837 júliusában 150 paphoz intézett beszédében figyelmeztetett a lázadásra. A lázadás alatt a fegyvert viselő Patriote-tól megtagadták a szentséget, az eslesteiktől pedig azt, hogy megszentelt földbe temessék őket.

Noha mind Írország, mind Kanada túlnyomó többségében katolikus volt, egyik sem volt kizárólag az. Az Egyesült Írek és a Patriotes egyaránt felismerte, hogy egyesítenie kell a gyarmatosítás minden ellenfelét tekintet nélkül vallásra vagy etnikumra. Wolfe Tone ragaszkodott hozzá, hogy felsorakoztassa mindhárom vallás – katolicizmus, a protestantizmus és a nem anglikán protestantizmus – híveit a közös ügy mögött. Fitzgerald, a protestáns hatalmi elit tagja volt, a mozgalom Belfastban alakult, de a presbiteriánus Antrim és Down ugyanolyan elégedetlen volt a hatalommal.

Kanadában is rendkívül hasonlatos volt a helyzet, ahol a főbb csoportok a francia-kanadai katolikusok, a brit protestánsok és az ír katolikusok voltak. A Patriotes is inkább ideológiai és osztályalapon kívánta egyesíteni az összes felet, mint etnikai nacionalista alapokon. A tizenhat, távollétében halálra ítélt, főbb vezető közül ötven angol ajkúak vagy származásúak voltak, akárcsak az 501 Montreal környékén előállított gyanús személy közül harmincegyen.

Írországból és Kanadából egyaránt két különböző típusú felkelés zajlott le egy időben: a kozmopolita középosztályé és a nem különösebben felvilágosult, kizsákmányolt parasztságé. Egyiknek sem volt esélye a sikerre a másik nélkül, de érthető módon néha egymás útjait is keresztezték. Általánosságban szólva az Írországból a vallási vonalak mentén és Kanadában az etnolingvisztika mentén lezajló polarizációért a hatóságok „oszd meg, és uralkodj”-elvű taktikája okolható, amelynek máig láthatók a következményei mindkét országban.

1798 és 1837 továbbra is visszhangzik, legyen bármily kétértelmű is a történelmi megemlékezés róluk. Bár a két lázadás, nem úgy, mint amerikai elődjük, ugyan elbukott, de mégis segítette létrehozni a nemzeti összetartozást, amely máig fennáll. A közelmúlt éveiben mind Írországból, mind Kanadából kialakult egy befogadóbb jellegű „polgári” formája a nacionalizmusnak, amely inkább emlékeztet az Egyesült Írek és a Patrióták nacionalizmusára. Még ha közvetlen, nemzeti céljaikat nem is érték el, azt mégis korai lenne kijelenteni, hogy 1798 és 1837 lázadói örökség nélkül, hiábavalóan haltak volna meg.

Bosznay Csaba

A KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK

2003-ban és 2004-ben megjelent kötetei

2003

Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében
(szerk.: Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**
Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban (szerk.: Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarország és Európa**

Makkai Béla: **Végyár vagy hídfő?**

Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **Early Transylvania (895–1324)** (angol nyelvű)

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori Magyarországon**

Kovács József László: **Soproni Parnasszus. Sopron-Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől napjainkig**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk.: Moravcsik Gyula)

2004

Zsoldos Attila: **The legacy of Saint Stephen**

Köpeczi Béla: **Rákóczi útjain**

Szarka László: **Etnikai csoportok, kisebbségi közösségek, nemzetépítés Közép-Európában**

Miskolczy Ambrus: **Határjárás a román–magyar közös múltban**

Péntek János (szerk.) **Magyarul megszólaló tudomány**

Előkészületben:

Tóth Judit: Státuszjogok

Gereben Ferenc: A művelődési szokások hatása az identitástudatra Magyarországon és a határon túli magyarok körében

Papp Klára (szerk.): A Bocskai-felkelés a magyar és az egyetemes történelemben